

ČLÁNKY

Neurčitost' v práve*

Vagueness in Law

Eduard Bárány**

Abstrakt

Právo sa usiluje o určitost', ale je nevyhnutne neurčité a zvlášť nevybranené. Časť jeho nevybranenosti spôsobuje neostrosť prirodzeného jazyka, ale niektoré časti právneho systému (právne princípy) sú inherentne neurčité. Existuje zvláštny druh neurčitosti spôsobený komplexnosťou právnych systémov.

Praktické riešenie problému neurčitosti formuloval P. Heck v roku 1913. Jeho model významu právneho pojmu (jadro – periféria – nepatrí do rámca pojmu) sa stále používa pri výklade práva. Neurčitost' ovplyvňuje fungovanie právneho systému, v menšej miere mu prospieva, ale zároveň obrozňuje predvídateľnosť uplatňovanie práva.

Klíčová slova

Neurčitost' v práve; neplatný pre neurčitost'; výklad práva; právny systém.

Abstract

Law strives for determinacy, but it is unavoidable indeterminate and particularly vague. Some of its vagueness is caused by vagueness of natural language, but some parts of any legal system are inherently vague (legal principles). There is a special kind of vagueness caused by the complexity of legal systems.

A practical solution of the vagueness problem has been formulated by P. Heck in 1913. His model of the meaning of any legal concept (core – periphery – not belonging) is still used in interpretation of law. The indeterminacy in law influences the functioning of a legal system; in some amount it is useful for it, but it endangers the predictability of the application of law.

Keywords

Indeterminacy in Law; Void for Vagueness; Interpretation of Law; Legal System.

Téma neurčitosti práva alebo neurčitosti v práve zviditeľňuje pravdepodobne nevyhnutné a tvorivé napätie medzi právnou teóriou a filozofiou práva na jednej strane a právnou praxou na strane druhej. Pre právnú teóriu a filozofiu práva predstavuje neurčitost'

* Tento príspevok vznikol v rámci projektu APVV-15-0267 „Právny pluralizmus: zmeny v chápaní práva“.

** JUDr. Eduard Bárány, DrSc., vedúci vedecký pracovník, Ústav štátu a práva SAV, Bratislava / Institute of state and law SAS, Bratislava, Slovak Republic / E-mail: ak.barany@gmail.com

predmetu ich záujmu, pokiaľ sa jej venujú, neodstrániteľnú a s problémami obmedziteľnú vlastnosť práva, ktorej výskum prináša významné poznatky. „Neurčitosť sa z právneho systému nedá odstrániť...“¹ Pre autora zaoberajúceho sa neurčitosťou v práve je uvedené tvrdenie samozrejmosťou, ale dospieva aj k poznatku o jej obmedziteľnosti: „Ak je neurčitosť vo všeobecnosti neodstrániteľná, tak z toho nevyplýva, že je aj neobmedziteľná v danej oblasti alebo s ohľadom na dané jazykové spoločenstvo.“² Reagujú tak na často implicitnú ilúziu a fikciu určitosti práva.

Slovenský zákon č. 400/2015 Z.z. o tvorbe právnych predpisov a o Zbierke zákonov Slovenskej republiky a o zmene a doplnení niektorých zákonov obsahuje v rámci § 3 Jazyk právneho predpisu aj nasledovnú vetu: „Právny predpis musí byť terminologicky správny, presný a všeobecne zrozumiteľný.“, ktorú možno chápať aj ako svojský príklad kontrafaktického charakteru práva alebo cirkularity v práve. Uplatnenie pravidiel normatívneho systému na tento systém samotný obvykle spôsobuje problémy a tak právna samoregulácia práva upozorňuje na nevyhnutné hranice práva a spôsobuje nekonzistentnosť systému. Je však nevyhnutná, čo preukázal H.L.A. Hart legendárnym rozlíšením primárnych a sekundárnych pravidiel: „... kým primárne pravidlá hovoria o činnosti, ktorú jednotlivec musí alebo nesmie vykonávať, sekundárne pravidlá sa zaoberajú primárnymi pravidlami samotnými.“³

Pre problematiku neurčitosti v práve však citovaná veta otvára zaujímavé možnosti úvahy. Prvou a až príliš jednoduchou je, že prikazuje či požaduje niečo, čo vzhľadom na nevyhnutnú ale obmedziteľnú neurčitosť práva nemožno úplne splniť, či dosiahnuť. Možno sa však o to zmysluplne usilovať, lebo sa tomu – presnosti jazyka právneho predpisu – dá v prakticky významnej miere priblížiť. Ide teda o príkaz optimalizácie, o niečo, čo zodpovedá chápaniu právnych princípov podľa R. Alexyho⁴ a zároveň je výraz „presný“ v uvedenom kontexte príkladom neurčitého slova v právnom predpise. Presnosť je tu koniec koncov vecou miery s kontinuálnym prechodom medzi nepresnosťou (neurčitosťou) a presnosťou (určitosťou). A tak má samotná presnosť neurčité hranice, čo je typické pre neurčitosť v zmysle vagueness a je kontextuálne podmienená. Zachovanie opäť kontextuálne podmienenej a často nejasnej miery (ne)určitosti má blízko ku Fullerovej vnútornej morálke práva.

S prekročením vágnej miery vlastnej neurčitosti spája právo neraz závažné dôsledky. Ich azda najznámejším príkladom je americká void for vagueness doctrine, čo je preložiteľné

1 ENDICOTTI, T. A. *Vagueness in Law*. Oxford: Oxford University Press 2000, s. 190.

2 WALDRON, J. Vagueness in Law and Language: Some Philosophical Issues. *California Law Review*, Vol. 82, Issue 3, s. 525.

3 HART, H. L. A. *Pojem práva*. Praha: PROSTOR, s. 102.

4 „Princípy sú normy, ktoré prikazujú niečo uskutočniť v ťm vyššej miere s ohľadom na právne a skutkové možnosti. Princípy sú preto príkazy optimalizácie, ktoré charakterizuje možnosť splnenia v rozličnej miere...“ ALEXY, R. *Theorie der Grundrechte*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985, s. 75.

zhruba ako doktrína neplatnosti pre neurčitosť. Najvyšší súd USA zhrnul jej obsah slovami „... doktrína neplatnosti pre neurčitosť vyžaduje, aby trestný zákon vymedzil trestný čin s dostatočnou určitou na to, aby bežní ľudia mohli rozumieť, aké konanie je zakázané a spôsob, ktorý nepodporuje ľubovoľné a diskriminačné presadzovanie.“⁶⁵ Výrazy typu presný, či rozumný sa však nevyhnutne vyskytujú v právnom poriadku, ale asi nepatria do vymedzení skutkových podstat trestných činov a už vôbec nie do stanovenia trestov. To je už ale požiadavka právnej istoty a nie poznatok o neurčitosti v práve.

Zvlášť pri úvahách o neurčitosti v práve je dôležité výslovne uviesť, čo sa pokladá za neurčitosť, lebo výraz neurčitosť umožňuje niekoľko chápaní. Možno pod ním rozumieť nemožnosť či nejasnosť vymedzenia prejavujúcu sa nejasnými hranicami pojmu aj nešpecifikovanú príčinnú súvislosť a vo výpočte by sa dalo pokračovať. Najčastejšie sa neurčitosť práva spája s absenciou ostrých hraníc významu slova a s plynulým prechodom pojmov, právnych noriem i predpisov. Nevymedzenosť príčinnej súvislosti sa týka odpovede na otázku dôvodov obsahu a formulácie normy. Plynulosť prechodu tu znamená existenciu šedej zóny na okraji významu, výrazu, normy, atď.

„Predpokladá sa, že neurčitosť je formou objektívnej existencie javov sveta, ktorú charakterizujú chýbajúce tzv. „ostre hranice“ medzi týmito javmi.“⁶⁶ Existuje viacero zaujímavých a inšpiratívnych formulácií neurčitosti práva ako neostrých hraníc a kontinuálneho prechodu, z ktorých možno vyvodit' impulzy pre úvahy o tejto téme. Napr. legendárny úvod do právnického štúdia „Černicový ker“ od K. N. Llewellyna, ktorý sa zaradil medzi významné spisy právneho myslenia, obsahuje slová: „... právo precedentov (case law) je flexibilné okolo svojich hraníc, pravidlá sú formulované akosi neurčito a nie je príliš ľahké ich spraviť určitými.“⁶⁷ Podobný prístup založený na nejasnosti hraníc práva sa však uplatňuje pri úvahách o všetkom a nie len precedenčnom práve, kde sa navyše formulácia ratio decidendi môže meniť súdmi aplikujúcimi precedent: „Neurčitosť sa štandardne chápe ako rozmazané hranice aplikácie...“⁶⁸ Zvlášť jasné sú nasledovné slová: „... neostré hrany alebo polotieň pravidla.“⁶⁹ Pokračovanie v uvádzaní citátov veľmi podobného obsahu by bolo len vecou usilovnosti pri ich hľadaní. Aj ich vybraná trojica však oprávňuje záver, že jadrom chápania a vymedzovania neurčitosti práva a v práve sú neostré hranice pojmu alebo normy.

5 *Kolender v. Lawson*, 461 U.S. 352, 103 S. Ct. 1855, 75 L. Ed. 2d 903 (1983).

6 WLASSENKO, N. A. Die Unbestimmtheit im Recht. *Rechtspolitisches Forum*, Institut für Rechtspolitik an der Universität Trier, 2016, No. 74, s. 8. Dostupné z: https://www.uni-trier.de/fileadmin/fb5/inst/IRP/Rechtspolitisches_Forum/74_Wlassenko_Die_Unbestimmtheit_im_Recht.pdf [cit 8. 5. 2017].

7 LLEWELLYN, K. N. *Bramble Bush. On Our Law and its Study*. New York – London – Rome. Oceana Publications INC, 1960, s. 87.

8 RAFFMAN, D. Vagueness in Law. Pacing the Blame Where It's Due. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 49.

9 SCHAUER, F. *Thinking Like a Lawyer*. Cambridge – Massachusetts, London – England, 2009, s. 19.

Už na tomto mieste možno pripomenúť samozrejmosť, že je rozdiel medzi neurčitostami jednotlivého výrazu použitého v právnom texte, právnej normy (pravidla správania), právneho predpisu či celého právneho systému. Možno rozlišovať aj „miesto“ neurčitosti v rámci právnej normy. Neurčitými môžu byť hypotéza i dispozícia právnej normy. Neurčitosť sa vyskytuje v určení spoločenských vzťahov alebo ináč vyjadrené konaní, na ktoré sa norma vzťahuje (hypotéza) aj (alebo) v stanovení (požadovaného, dovoleného, zakázaného) konania. Má zmysel rozlišovať aj medzi neurčitosťou odpovede na otázku „Ktorá právna norma, právny predpis, právne odvetvie, ba i ktorý právny poriadok sa má v danom prípade aplikovať?“ a neurčitosťami hypotézy alebo dispozície právnej normy. Tú prvú nazýva F. Schauer „... neurčitosťou práva druhého rádu – neurčitosťou toho, čo je a čo nie je právom...“¹⁰ Súvisí s prebiehajúcimi zmenami chápania a vymedzenia práva a so situáciou právneho pluralizmu ako súčasťou širšieho pluralizmu normatívneho.

O neurčitosti v práve prezradia veľa vymenovania jej druhov a súvisiacich javov či vlastností práva. Niektoré z nich vybočujú z charakteristiky neurčitosti práva ako rozmazaných hraníc a plynulých prechodov. Jedno zo zdanlivo jednoduchších delení ponúka J. Waldron: „Vo filozofickej literatúre, je *viacznačnosť* odlišná od *spornosti* a obe sú odlišné od *neostrosti*. Ak chceme všeobecný termín pokrývajúci všetky tri, tak je ním neurčitosť.“¹¹ Odborná spisba ponúka aj výrazne iné delenia: „Soritická nepresnosť, kombinatorická otvorenosť klastrových pojmov a nesúmerateľnosť konštitutívnych prvkov sú rozdielnymi javmi, ktoré môže pojem preukázať.“¹² Pomenovania jednotlivých druhov neurčitosti ne sú samovysvetľujúce, lebo vznikli dlhším uvažovaním o probléme na rozhraní filozofie a práva, a tak si vyžadujú aspoň letmé osvetlenie. Tzv. soritická nepresnosť (soritical vagueness) predstavuje najjednoduchšiu a azda i základnú formu neurčitosti v práve. Jej najčastejším objasnením je tzv. paradox kopy. Ak z kopy piesku odoberáme po jednom zrnku, tak ide o sériu drobných zmien, z ktorých žiadna nemezí sama o sebe kopy, ale na konci ostane jediné zrnko, ktoré už zjavne (intuitívne) nie je kopou. Ak právo hovorí napr. o škode značného rozsahu tak (bez judikatúry) ide práve o túto situáciu nejasných hraníc a kontinuálneho prechodu. Zložitejšia je kombinatorická otvorenosť klastrových pojmov, kedy pojem predstavuje výsledok spojenia viacerých

10 SCHAUER, F. *Second – order Vagueness in the Law*. Dostupné z: <http://ssrn.com/abstract=2741810>, s. 18 [cit. 13. 12. 2016].

11 WALDRON, J. Vagueness in Law and Language: Some Philosophical Issues. *California Law Review*, Vol. 82, Issue 3, s. 512.

12 „Soritical vagueness, the combinatorial openness of cluster concepts and the incommensurability of constitutive elements are distinct phenomena that concepts can exhibit.“
GEERT, K. a R. POSCHER. Vagueness and Law. Philosophical and Legal Perspectives. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 4.

vlastností, ktoré nemusia byť prítomné všetky a navyiac môžu byť prítomné v rôznej miere. Veľmi podobnou je nesúmerateľnosť konštitutívnych prvkov.

S pokusmi o poznanie neurčitosti v práve pomocou rozlíšenia jej „druhov“ aj jej zaraďenia do kontextu súvisiacich javov majú podobný cieľ snahy o jej definíciu, či skôr len vymedzenie alebo charakteristiku. Obvykle vychádzajú z tézy o nevyhnutnej neurčitosti prirodzeného jazyka či aspoň jeho podstatných častí spojených s banalitou, že právo je vyjadrené v prirodzenom jazyku. „Neurčitost' (vagueness) je najprv a hlavne sémantickou vlastnosťou jazykových vyjadrení.“¹³ Takýto prístup pripomína, že neurčitost' jazyka skutočne spočíva vo vzťahu výrazu a toho, čo označuje. „Bežný sémantický význam neurčitosti sa týka vzťahu medzi významom slova v prirodzenom jazyku a objektmi, ktoré toto slovo označuje alebo vyčleňuje.“¹⁴ Do rámca načrtnutého vymedzenia neurčitosti spadá aj situácia, kedy má výraz v určitom kontexte prinajmenej dva významy. Zároveň vedie k uvedomeniu si, že neurčitými v zmysle neostrých hraníc nie sú len výrazy bežného jazyka, ale aj ďalšie javy. Kde je presná hranica lúky a lesa, či hory a roviny spravidla nemožno zistiť, ale len určiť, ak je to potrebné. Neurčitost' teda nie je vlastnosťou len prirodzeného jazyka, ale neraz i toho, čo označuje. Má neurčitému javu zodpovedať i neurčitý výraz v prirodzenom jazyku? Je však ešte výraz, ktorý (presne) zodpovedá tomu, čo označuje neurčitý?

Neurčitost' v práve sa však nevyčerpáva neostroťou prirodzeného jazyka vyjadrujúceho právo. „Preto nikdy nemožno plne formalizovať akúkoľvek právnu normu, lebo vždy existuje možnosť, že v nejakej nami nepredvídanej situácii zásada (právny princíp) „vytvorí“ výnimku z nej.“¹⁵ Tu vstupujú na scénu právne princípy, medzi zabudnuté charakteristiky ktorých patrí aj v porovnaní s ostatnými právnymi normami vysoká miera všeobecnosti. Všeobecnosť sa nemusí spájať s neurčitnosťou, ale v prípade právnych princípov sú si blízke. Jej pomocou vymedzil právne princípy J. Raz: „Rozdiel medzi pravidlami a princípmi záväzku v práve i mimo neho spočíva v charaktere normy a ňou predpísaného konania. Pravidlá predpisujú relatívne špecifické konania; princíp predpisujú vysoko nešpecifické konania.“¹⁶ Samotný rozdiel medzi pravidlami a princípmi je príkladom kontinuálneho prechodu a neostrých hraníc, čoho si bol mysliteľ úrovne J. Raza samozrejme vedomý. Jeho nespočetne krát citované vety však otvárajú širokú cestu úvah o neurčitosti v práve. Upozorňujú na rozdiel medzi neurčitnosťou normy a ňou predpísaného konania. Táto odlišnosť vystupuje do popredia pri teleologických

13 GEERT, K. a R. POSCHER. Vagueness and Law. Philosophical and Legal Perspectives. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 2.

14 MARMOR, A. Pragmatic Vagueness in Statutory Law. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 165.

15 STELMACH, J. a B. BROŽEK. *Metody Právníčské. Logika – Analýza – Argumentácia – Hermeneutika*. Krakow: Walters Kluwer, 2006, s. 89.

16 RAZ, J. Legal Principles and the Limits of Law. *The Yale Law Journal*, 1972, Vol. 81, s. 838.

normách. Relatívne určitý cieľ zabezpečenia stability cien, ktorý Zmluva o fungovaní Európskej únie stanovila pre Európsky systém centrálnych bánk¹⁷ možno dosiahnuť mnohými spôsobmi, čiže účeloslovná norma „predpisuje“ vysoko nešpecifické konania. Uvedená charakteristika predchádzala ich u nás známe a prevládajúce vymedzenie R. Alexyho, ale neodporuje mu, ba čo viac obe spája práve neurčitosť ako skoro definičný znak právnych princípov. Táto neurčitosť je v oboch chápaniach umiestnená do sféry realizácie a zvlášť aplikácie právnych princípov. Alexyho vyvažovanie je nevyhnutne neostré a spočíva koniec koncov v rozumnom a odôvodnenom vôľovom akte zastavenia na nejakom bode kontinua možností. Súvisí teda i s nespojitosťou rozhodnutia podľa práva. Raz explicitne hovorí o nešpecifickom konaní, čo môže znamenať aj neostré hranice a kontinuum aj viacero odlišných variant povoleného či prikázaného konania. Spojenie autorít J. Raza a R. Alexyho pravdepodobne ospravedlňuje predbežný záver, že neurčitosť v niektorých zo svojich foriem charakterizuje právne princípy. Ak prijme-me Holländerovu hypotézu „... podľa ktorej je alternatíva subsumpcia alebo proporcionality v právnom myslení daná mierou (ne)určitosti subsumpčných podmienok (alebo mierou otvorenosti textúry subsumpčných podmienok alebo skutkovej podstaty normatívneho dôsledku)¹⁸ tak sa potvrdzuje, že miera neurčitosti patrí k rozlišovaniu medzi tradičnými právnymi normami a právnymi princípmi. V práve má význam odlišiť rôzne úrovne výskytu neurčitosti. Napríklad neurčitý výraz nie je totožný s neurčitou právnou normou, i keď často ju spoluvyjadruje.

Neurčitosť výrazov a právnych noriem predstavujú pravdepodobne základné „stavebné kamene“ neurčitosti právneho poriadku a jeho rôzne veľkých častí, napr. právnych odvetví, inštitútov a predpisov. Pre vzťahy neurčitosti právneho poriadku a jeho častí, zvlášť právnych noriem platia poznatky o vzťahoch systému a jeho častí: „Celok komplexného sociálneho systému je viac ako súhrn jeho prvkov a podsystémov; tým, čo je v ňom viac, je sieť väzobných vzťahov medzi týmito prvkami a podsystémami, ktorá utvára jeho vnútornú štruktúru, podstatu či zákonitosti.

Sociálne systémy sú nesporne celky s emergentnými vlastnosťami.¹⁹ Vlastnosť systému a jeho častí, v danom prípade neurčitosť právneho systému a jeho častí (právnych odvetví, inštitútov, noriem, etc.) ako keby vytvárala „paralelný a parazitický“ systém. Aj bez bližšej analýzy však možno konštatovať, že niet rovnítka medzi neurčitosťami právneho systému a jeho častí ba ani prostriedkom ich vyjadrenia, prirodzeným jazykom. Miera (ne)určitosti výrazov použitých na vyjadrenie právnej normy môže byť vyššia i nižšia

17 Čl. 127, ods. 1, prvá veta Zmluvy o fungovaní Európskej únie (konsolidované znenie) 2012/C326/01. Hlavným cieľom európskeho systému centrálnych bánk, ďalej len „ESCB“ je udržiavať cenovú stabilitu“.

18 HOLLÄNDER, P. *Príběhy právních pojmů*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2016, s. 216.

19 ČERNÍK, V. a J. VICENÍK. *Úvod do metodologie společenských věd*. Bratislava: PhDr. Milan Štefunko – Vydavateľstvo IRIS, 2011, s. 165. Emergentnými sú tie vlastnosti systému, ktoré nemožno redukovať na individuálne vlastnosti jeho častí.

ako (ne) určitost' normy nimi vyjadrenej, lebo prienik významov neurčitých výrazov môže vytvoriť množinu, ktorá bude relatívne jasne ohraničená. Na významný príznak neurčitosti práva upozornil F. Cvrček: „Právne pojmy sú zrejme skôr označeniami veľmi zložitých otvorených štruktúr, ktoré sa nedajú operacionálne prezentovať jednoduchou definíciou.“²⁰ Ak ani právne pojmy ako uzlové body právnej vedy a doktríny nie sú ušetrené hriechu neurčitosti, tak to signalizuje, že i predmet poznávania právnej vedy je neodstrániteľne neurčitý.

Neurčitost' práva a v práve má viacero príčin. Prvou a zjavnou je miera (ne)určitosti prirodzeného jazyka, v ktorom je právo skoro výlučne vyjadrené. „Neurčitost' významu je všetko prenikajúce črtou prirodzeného jazyka...“²¹

Ďalšou príčinou je relatívna neurčitost' ľudského myslenia, ktorá úzko súvisí s tým, že myslíme v jazyku.

Neurčitost' práva predstavuje neraz úmysel jeho tvorca, ktorý zámerne ponecháva právnej norme neostre hranice, aby umožnil jej adresátom zohľadniť rôznorodosť aj neostrosť skutkových stavov, na ktoré sa bude aplikovať aj (alebo) rôznosť názorov či kultúry jej realizátorov (adresátov).

Neurčitost' právneho poriadku alebo jeho väčších častí, nie však jednotlivých noriem a výrazov, vyplýva aj z komplexity, premenlivosti a protirečivosti právneho systému, či skôr právnych systémov platných súčasne pre tých istých adresátov práva (právny pluralizmus) spojených s limitmi našej pamäte, myslenia. „Právo vyspelej civilizácie prerastá akékoľvek pochopenie.“²² Táto veta pochádza z práce zamýšľanej pred storočím ako úvod do právnického štúdia. Ak ľudia tvoria i realizujú právo, sú jeho výlučnými adresátmi, a toto svojím rozsahom a zložitost'ou prevyšuje schopnosti jednotlivého profesionála, tak výsledkom sú aj neurčitost' systému a zvlášť jeho realizácie. Pre K. N. Llewellyna i väčšinu právnych realistov bolo právo určitou spoločenskou praxou alebo predvídaním konania orgánov aplikácie práva, zvlášť súdov. Právne myslenie sa pokúša nájsť spôsoby reakcii na pre človeka neovládateľnú zložitost' ľudmi vytvoreného práva. „Pre túto komplexnosť a nedosiahnuteľnosť poznania všetkých dielčích prvkov práva je nevyhnutné pracovať s právnou imagináciou pre zistenie právneho systému.“²³ Nech vymedzíme právnú imagináciu akokoľvek, tak bude spojená s neurčitost'ou vyplývajúcou z komplexity ako prostriedok jej uznania a zvládnutia.

20 CVRČEK, F. *Právní informatika*. Praha–Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2010, s. 238.

21 KEIL, G. a R. POSCHER. Vagueness and Law. Philosophical and Legal Perspectives. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 1.

22 LLEWELLYN, K. N. *Bramble Bush. On Our Law and its Study*. New York – London – Rome. Oceana Publications INC, 1960, s. 137.

23 ŠKOP, M. ... *právo, jazyk a příběh*. Praha: Auditorium, 2013, s. 32.

Aj neúplný výpočet príčin neurčitosti práva musí obsahovať nedokonalosť jeho tvorcov. Časť neurčitosti práva je výsledkom zlej formulácie textov prameňov práva vo formálnom zmysle. Nakoľko je právo skoro výlučne komunikované v prirodzenom jazyku vzniká dojem, že jeho neurčitosť je redukovateľná na neurčitosť prirodzeného jazyka alebo je aspoň ňou vysvetliteľná. Neurčitosť vyplývajúca z komplexity právneho systému alebo jeho častí je však skutočne „len“ komunikovaná v prirodzenom jazyku, a teda je ním sprostredkovaná, ale existuje ako vlastnosť právneho systému a nie prostriedku jeho komunikácie.²⁴

Neurčitosť vlastná právnym princípom spočíva v spôsobe ich uplatňovania (realizácie, aplikácie, výkladu), ktorý zodpovedá ich povahe ako právneho vyjadrenia hodnôt. Aj v prípade právnych princípov ide o neurčitosť v zmysle (neostrosti – vagueness) predstavujúcu vlastnosť pravidla konania, ktorá je „len“ sprostredkovaná prirodzeným jazykom. Právne princípy sú neraz vyjadrené relatívne presnými jazykovými prostriedkami.

Príčiny a druhy neurčitosti práva aj výslovné a opakované uznanie jej nevyhnutnosti či neodstrániteľnosti sú analyzované v odbornej spisbe niekoľkých predchádzajúcich desaťročí. Záujem o poznanie a pochopenie tu azda vychádza zo skúsenosti, že tam kde je v predmete výskumu niečo neurčité, nejasné a vymykajúce sa zo zaužívanej schémy sa možno nachádza cesta k vyššej úrovni poznania, alebo ako inšpiratívne písal T. S. Kühn „Anomálie sa objavujú len na pozadí tvorenom paradigmatom.“²⁵ Napätie medzi snahou o určitosť práva a nevyhnutnosťou jej len čiastočného úspechu síce nie je anomáliou, ale upozorňuje na miesto, kde je azda možný prechod do ďalšej dimenzie porozumenia právu.

Právo je však veľmi praktické, čo sa prenáša i do právnej vedy, ktorá až pričasto hľadá priamo využiteľné riešenia viac ako neustranné poznanie. A tak možno paradoxne našla prakticky využiteľné vysvetlenie neurčitosti v práve, v skoro všetkých jej formách niekoľko desaťročí skoršie ako pristúpila ku jej komplexnému výskumu. Ešte pred prvou svetovou vojnou položil F. Heck základy modelu, z ktorého napriek nedokonalosti dodnes vychádza výklad práva, alebo „len“ opísal časť toho, čo sa pri výklade práva i pri výklade textov deje: „Máme jadro predstavy, najbližší význam slova a jeho okolie (Vorstellungshof), ktorý postupne vedie do slovu cudzích predstáv.“²⁶ Poznatok, že výraz má jadro významu obkolesené prechodom významov, ktoré do neho možno ale netreba zaradiť prerastajúcim do významov, ktoré jasne nemá, sa stal jedným zo základov výkladu práva a možno i širšej právnickej metodológie. Prebralo ho mnoho vedeckých prác,

²⁴ „Jazyk je provok vonkajší právu. Právo nemôže existovať bez jazyka, ale neznamená to, že by sa jazyk stal súčasťou systému práva. Má funkciu vonkajšej štruktúry držiacej právo.“ ŠKOP, M. Hledání příběhu. *Narativní obsah v právu*. Brno: Masarykova univerzita, 2012, s. 190.

²⁵ KÜHN, T. S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 74.

²⁶ HECK, P. Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz. In: *Archiv für die Zivilistische Praxis*. 112 Band, Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1914, s. 46.

v niektorých prípadoch aj bez odkazu na jeho pôvodcu, čo svedčí, že sa stal samozrej-
mou súčasťou právnického myslenia. Vyskytuje sa hlavne v rámci textov o výklade práva
a neurčitosti v práve. Stal sa stavebným kameňom právnických úvah, napr. „... súdne
nachádzanie práva mimo významu slova, to znamená mimo jeho jadra pojmu i dvora
pojmu, teda *praeter verba legis*.“²⁷ Ide tu spravidla o problematiku jazykového výkladu
práva, ktorým začína interpretácia právnej normy či právneho predpisu: „Vymedzuje ob-
lasti v ktorých možno použiť ďalšie výkladové metódy (neurčitá časť pojmu) a oblasti,
kde treba skúmať podmienky dotvárania práva pomocou analógie (oblasť mimo rozsah
pojmu) alebo teleologickej redukcie (jadro pojmu).“²⁸ Heckov model stojí v pozadí
mnohých výkladov semantickej neurčitosti v zmysle *vagueness*, teda nejasnosti hraníc
pojmu, či normy etc.²⁹ Koniec koncov aj nespočetným uvádzaním ošúchaný Hartov
príklad zákazu vozidiel v parku³⁰ je o Heckovom modeli. Jeho sila asi vyrastá z právnej
praxe, kde treba určiť čiže rozhodnúť, či sa norma vzťahuje na určitú skutkovú podsta-
tu a čo predpisuje. „Bežný semantický význam rozmazanosti hraníc (*vagueness*) sa týka
vzťahu medzi významom slova v prirodzenom jazyku a objektmi, ktoré slovo označuje
alebo vyberá...“³¹ čo je vlastne všeobecnejšie či „jazykovedné“ vyjadrenie vzťahu normy
so skutkovou podstatou a predpísaným konaním.

Heckov model predstavuje viac praktické riešenie ako vedecké poznanie problému ne-
určitosti v práve. Vzťahuje sa na väčšinu a azda i všetky jej druhy. Najtesnejšie súvisí
s kontinuálnym prechodom medzi oblasťou významu pojmu a oblasťou, ktorú pojem
nepokrýva. Tu je šedá zóna vyžadujúca v rámci interpretácie nie len poznanie, ale aj
na neho nadväzujúce rozhodnutie. Rovnako sa dokáže vyrovnat' aj s mnohoznačnosťou
pojmov, čiže s ich polysemantičnosťou, ktorú navyše rieši spravidla kontext. Výraz väzba
použitý v trestom práve znamená určité obmedzenie osobnej slobody a nie väzbu knihy
alebo habilitačnej práce. Z kontextu je jasné, ktorý význam tohto výrazu sa má na mysli.
Alternatívu Heckovmu modelu ponúka M. Káčer koncepciou „rodinnej podobnosti“ za-
loženej na analógii: „Podľa druhej predstavy potrebujeme analógiu; to, či niečo je alebo
nie je „príbuzné“ k predchádzajúcim použitiam jazyka, je závislé od identifikácie vzájom-
nej podobnosti medzi prvkami daného radu.“³² Jeho výklad presvedčivosťou nezaostáva
za Heckom. Možno viac vysvetľuje a je ťažšie prakticky uplatniteľný, ale určite počíta

27 KRAMER, E. A. *Juristische Methodenlehre. Vierte Auflage*. München – Verlag C. H. Beck, Bern – Stämpfli, Wien – MANZ, 2013, s. 183.

28 MELZER, F. *Metodologie nálezání práva. Úvod do právní argumentace*. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 2011, s. 110.

29 Napríklad MARMOR, A. *Philosophy of Law*. Princeton: Princeton University Press, 2011, s. 147.

30 HART, H. L. A. *Pojem práva*. Praha: PROSTOR, 2004, s. 131 an.

31 MARMOR, A. Pragmatic Vagueness in Statutory Law. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 165.

32 KÁČER, M. *Na okraji krajnej núdze*. Praha: Leges, 2015, s. 82.

s neurčitost'ou v práve. Neuspokojuje sa s neurčitost'ou jednotlivých pojmov, ale prácou s radou prvkov postupuje k úrovni právneho systému a jeho neurčitosti z komplexity.

Otvorenou ostáva čie chápanie významu pojmu, alebo povedané s Wittgensteinom čie používanie slova³³ je určujúce pre zaradenie niektorého javu do jadra, nejasej šedej zóny, čie mimo významu pojmu. Odpoveď, že rozhodujúce je používanie slova (pojmu) jazykovým spoločenstvom predstavuje len prvý krok, ktorý však býva neraz i posledným, lebo všetci používatelia daného jazyka zaradia väčšinu javov rovnako. Problémy nastávajú v menšine dôležitých prípadov.

Nakoľko sa táto úvaha týka neurčitosti práva a v práve môže byť užitočné rozlíšiť tri skupiny osôb, ktorých chápanie významu pojmu je relevantné. Prvou sú tvorcovia práva, teda v kontinentálnom právnom systéme hlavne tvorcovia normatívneho právneho aktu. Druhou sú adresáti právnej normy, teda tí, ktorí podľa nej majú konať (zdržať sa určitého konania) a to buď ako fyzické osoby alebo v mene osôb právnických. A napokon ide o „personálny substrát“ orgánov aplikácie práva, z ktorých sú najviditeľnejšie sudy.

Pracovníci ústredného orgánu štátnej správy a politici majú neraz inú predstavu o šedej zóne rozsahu pojmu ako adresáti právneho predpisu, napríklad pestovatelia viniča a sudcovia rozhodujúci spor. Uvedomenie si samozrejmosti, že v právnom štáte napokon rozhodne názor sudcov pripomína prinajmenej dve veci. Ak rozhodoval o rozsahu pojmu súd, tak o ňom bol spor a teda asi bol nejasný. Súd rozhodoval, čiže tu nešlo len o poznanie, ale aj o vôľový akt, o rozhodnutie, ktoré by však nemalo odporovať poznaniu, ale čoho? Má sa rozhodovať podľa predstáv rozhodujúcich osôb o rozsahu pojmu, alebo majú tieto sledovať chápanie rozsahu pojmu niekoho iného, ale potom koho, tvorcov právneho predpisu, jeho adresátov, celého jazykového spoločenstva alebo snád spoločenstva tých, čo sú podriadení právu. Veľká časť odbornej spisby i sporov o výklade práva sa týka problému, či zámer (čiže spravidla sledovaný účel) má byť určujúci pre výklad práva hlavne v rámci teleologického výkladu. Variáciou či analógiou týchto skúmaní pre jazykový (gramatický) výklad je hľadanie odpovede na otázku čie chápanie významu a zvlášť rozsahu výrazu použitého v právnom texte má byť rozhodujúce.

Skutočne silnou stránkou Heckovho modelu je jeho praktická použiteľnosť, lebo pomáha sebauvedomovaniu a štrukturovaniu procesov výkladu práva v hraničných a teda sporných prípadoch. Jeho výsledkom môže byť aj „Neviem a preto takto rozhodujem.“ orgánu aplikujúceho právo v prípade, kedy relevantná skutková podstata spadá do šedej zóny rozsahu výrazu použitého v právnom texte. Naznačená situácia je zvlášť nebezpečná vo verejnom a osobitne v trestnom práve, kde sú jej riešením zásady „In dubio pro reo“ a „In dubio pro libertate.“

³³ „Význam slova je jeho používanie v jazyku“. WITTGENSTEIN, L. *Filozofické skúmania*. Bratislava: Pravda, 1979, s. 43.

Heckov model však nerieši neurčitosť z komplexity, lebo tu neurčitosť nespočíva v pásme kontinuálneho prechodu medzi tým, čo podľa daného jazykového (právneho?) spoločenstva patrí a nepatrí do významu pojmu, ale v strete rôznych primárnych a sekundárnych pravidiel patriacich v postmodernej situácii právneho pluralizmu neraz do rôznych právnych systémov. Tu možno rozumne a *lege artis* dospieť k rozličným výsledkom. Heck tu nanajvýš inšpiruje ku nie príliš vedeckému, ale praktickému postupu: Aplikovateľným právom je v danom prípade to, čo za neho pokladá dané spoločenstvo (jazykové alebo podriadených právnenému systému) a o tom, čo takýmto právom je, rozhoduje na základe poznania adresát právnej normy a v sporných prípadoch orgán aplikujúci právo. Tak nejak sa s komplexitou z neurčitosti vyrovnáva právna prax, ale to nie je vedecké poznanie.

Heckov model sa zakladá na nevyslovenom predpoklade, že zvládnutím neurčitosti jednotlivých výrazov a pojmov použitých v právnom predpise sa napokon zvládne aj neurčitosť aspoň tej časti platného práva, ktorá je relevantná pre daný skutkový stav. V podmienkach postmoderných právnych systémov a právneho pluralizmu však tento predpoklad už nemusí platiť. Neurčitosť práva tu už nespočíva len v neurčitosti a mnohohznačnosti použitých pojmov a výrazov, ale aj a azda i hlavne v komplexite presahujúcej možnosti jednotlivca a to i profesionála.

Štandardným a nevyhnutným informačným zdrojom právnikovi sa stali právne informačné systémy, bez ktorých je prakticky nemožné odpovedať na otázku „*Quid iuris est?*“, čiže čo je v danej chvíli (platným) právom. Množné číslo je na začiatku predchádzajúcej vety použité zámerne, lebo oficiálne a tým i právne záväzné verzie právnych predpisov, medzinárodných zmlúv a hlavne judikatúry (ako prameňa práva) treba hľadať v niekoľkých právnych informačných systémoch. V Slovenskej republike elektronickú zbierku zákonov v SloVlex a napríklad judikatúru Európskeho súdu pre ľudské práva v HUDOC. A tak je neraz nejasné, ktorý prameň práva sa vzťahuje na danú skutkovú podstatu. F. Schauer v tejto súvislosti hovorí o neurčitosti (*vagueness*) druhého rádu a charakterizuje ju slovami: „... nie je vždy zjavné, ktorý termín v právnom texte, alebo dokonca ktorý právny text platí pre daný prípad.“³⁴ V pozadí spomínaného množného čísla stojí právny pluralizmus, čiže situácia, kedy aspoň potenciálne sa na jednu skutkovú podstatu vzťahuje niekoľko právnych systémov neraz s vlastnými základnými normami aj pravidlami uznania. Komplexnosť pravidla uznania moderného a postmoderného právneho systému tiež prispieva k občasnej otvorenosti otázky, čo vlastne platí ako právo.

Patrí k notóriam, že právo nie je formálnym axiomatickým systémom, ktorý možno odvodiť logickými operáciami z východiskových axiém, i keď Kelsenova základná norma zdanlivo plní úlohu axiómy, ale za cenu vlastnej bezobsažnosti. Charakter právneho

³⁴ SCHAUER F. Second-Order Vagueness in the Law. In: KIEL, Geert a Ralf PASCHER (ed.). *Vagueness and Law Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford, Oxford University Press, 2016, s. 177.

systemu a v podmienkach právneho pluralizmu právnych systémov spôsobuje svojou ne-axiomatičnosťou, že spravidla nemožno formálno-logickým postupom poznať a pochopiť jeho relatívne jasne vymedzenú časť, ale jeho štúdium vyžaduje hermeneutické porozumenie a zohľadnenie kontextu, čo nie sú metódy vylučujúce neurčité hranice a viacznačnosť pojmov. Preto je komplexita práva relatívne samostatným a emergentným zdrojom, či príčinou jeho neurčitosti. Vzhľadom na praktický charakter práva má menší význam či a v akej miere predstavuje neurčitosť spôsobená komplexnosťou vlastnosť samotného právneho systému alebo vyplýva z obmedzenosti ľudských poznávacích schopností, ktoré nestačia na uchopenie právneho systému. Nakoľko: „Aj keď sú výrazy presné, sú to ľudia, ktorí musia aplikovať slová“³⁵, je v oboch prípadoch praktický výsledok rovnaký: „Právo je neurčité do tej miery ako právne otázky postrádajú jediné správne odpovede.“³⁶ Aj keby Dworkinow sudca Herkules dokázal nadľudským intelektom presne porozumieť všetkým a celým právnym systémom, tak pre ľudské intelektuálne ostávajú právne systémy v nezanedbateľnej miere neurčité aj pre svoju komplexitu. I to je jeden z dôvodov existencie viacerých odborne korektných výkladov právneho textu a tým i odpovedí na právne otázky. Právny text sa nevykladá osamote, ale prinajmenej v dvoch kontextoch. Prvým je relevantná časť právneho poriadku a druhým je vykladateľ. Situácia, kedy právny systém ako koniec koncov ľudské dielo prerástol intelektuálne možnosti človeka, patrí ku príčinám a možno i prejavom odcudzenia práva človeku. Neurčitosť vyplývajúca z prílišnej komplexity tu predstavuje jednu z príčin nezrozumiteľnosti práva pre jeho adresáta.

Neurčitosť práva a v práve je vecou miery. Hľadanie neurčitých výrazov v právnych textoch, rozlišovanie neostrých hraníc a mnohoznačnosti, neurčitosť z komplexnosti, to všetko odvádza pozornosť od každodennej skúsenosti vždy problémového, ale fungovania práva. „Perfektná presnosť nie je nevyhnutná pre riadne plnenie usmerňujúcej funkcie panstva práva.“³⁷, čiže aj bez spravidla nedosiahnuteľnej „úplnej“ presnosti práva, adresáti aj na základe právneho textu vedia ako majú v súlade s právom konať. Dôvodmi sú kontext a predporozumenie adresáta právnej normy.

Na tomto mieste asi prospeje pripomenutie samozrejmosti, že neurčitosť práva sa prejavuje, občas stáva problematickou i zvláda v rámci výkladu práva. Spomínaný spis F. Hecka obsahujúci jeho model má v názve slovné spojenie „výklad zákonov.“ Právo sa vždy vykladá v určitom kontexte. Výnimkou nie je ani doktrínálny výklad ako súčasť vedeckého poznávania bez súvislosti s reálnou alebo čo i len vymyslenou skutkovou podstatou. Kontextom sú tu už dosiahnuté poznatky, záujem na poznaní o širšie

35 WALDRON, J. Vagueness in Law and Language: Some Philosophical Issues. *California Law Review*. Vol. 82, Issue 3, s. 510.

36 KRESS, K. Legal Indeterminacy. *California Law Review*, Vol. 77. Issue 2, March 1989, Article 2, s. 283.

37 MAXIANER, J. R. Legal Indeterminacy Made in America: US Legal Methods and the Rule of Law. *Valparaiso University Law Review*, Vol. 41, No. 2, Winter 2007, s. 523.

kultúrno-civilizačné zázemie, či duchovné a materiálne podmienky v danom mieste a čase. Kontext nie je presne odlišiteľný od predporozumenia vykladača.

Kontext a predporozumenie umožňujú vôbec porozumieť právnomu textu a vyrovnat' sa s jeho neurčitost'ou. Neurčité formulácie typu „pocitív obchodný styk“ alebo „činnosť v prospech kandidáta“ sa stávajú presnejšími v nadväznosti na konkrétnu skutkovú podstatu (kontext) a vďaka predchádzajúcim skúsenostiam a znalostiam osôb aplikujúcej právo (predporozumenie). Pozornosť vzbudzujú hlavne rozhodnutia vrcholov súdnych pyramíd, ale tieto vznikajú len v malom množstve skutočne sporných a nejasných prípadov.

Je v povahe neurčitosti, že na ňu adresát právnej normy musí reagovať rozhodnutím, lebo právu je vlastný binárny kód v súlade/v rozpore s právom, a tak treba kontinuum preťat' na dve časti a určiť, ktorý význam polysému je v danom prípade relevantný. Pre neurčitost' z komplexity potom, ironicky formulované, aspoň čiastočne platí: „Neviem a preto rozhodnem.“ Uvedené sa zvlášť jasne prejavuje v rozhodovaní orgánov aplikujúcich právu, kde platí: „Kreslenie deliacich línií patrí k povahe súdneho procesu, núteného dosiahnuť nejaký určitý výsledok v každom zo série prípadov pozdĺž kontinua.“³⁸

V rôznych častiach právneho poriadku je vhodná alebo aspoň tolerovateľná odlišná miera (ne)určitosti. Pravdepodobne najmenej neurčitosti znesie právny štát v trestnom a v daňovom práve, i keď ani tu sa jej nemožno úplne vyhnúť. Nie náhodou vznikla americká doktrína „neplatnosť pre neurčitost'“ na rozhraní trestného a ústavného práva. Na prvý pohľad sa zdá, že viac neurčitosti je vhodnej v súkromnom práve s jeho zmluvnou slobodu a zásadou dovolené je všetko, čo nie je zakázané, ale právne princípy, pre ktoré je neurčitost' skoro definíčným znakom sú podstatnou súčasťou ústavy v materiálnom zmysle slova. Tu asi niet jednoduchého riešenia a vhodnosť i prípustnosť neurčitosti rôznych častí právneho poriadku si vyžaduje posúdenie jednotlivých prípadov. A napokon podľa akých kritérií posudzovať?

Ak je konečným adresátom práva človek, tak možno aj vhodnosť miery (ne)určitosti práva posudzovať zo zorného uhla jeho prospechu. A tu sa ponúkajú dve línie. Prvou je prospešnosť (ne)určitosti pre fungovanie právneho systému alebo v podmienkach právneho pluralizmu skôr právnych systémov. Druhú predstavuje dopad (ne)určitosti práva na jeho jednotlivého adresáta zvlášť v rámci konkrétneho právneho vzťahu. Doterajšie úvahy umožňujú vysloviť hypotézu, že pre pôsobenie právneho systému, jeho väčších častí, a zvlášť pre koexistenciu viacerých právnych systémov v situácii právneho pluralizmu je vhodný oveľa vyšší stupeň neurčitosti práva a to pokiaľ ide o mieru neurčitosti (neostroti, viacznačnosti, etc.) aj frekvenciu jej výskytu ako prospieva adresátovi práva, zvlášť v rámci konkrétneho právneho vzťahu.

³⁸ A. G. A. The Void-far-Vagueness Doctrine in the Supreme Court. *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 109, No. 1 (Nov. 1960), s. 67–116. s. 70.

Nakoľko právny systém nie je axiomatickým systémom a jeho fungovanie spočíva v regulácii, čiže v ovplyvňovaní a hodnotení spoločenských vzťahov, teda konania ľudí, tak pre zvládnutie nezrovnalostí jeho častí, koniec koncov pravidiel konania je vhodná relatívne vysoká miera neurčitosti. Tu nejde ani tak o rozpory právnych noriem, pre ktoré má právny systém obvykle zvláštne sekundárne pravidlá, ako o napätia, ktoré pomáhajú riešiť neostrosť hraníc aj neurčitosť z komplexnosti. Právny systém sa vyhýba výslovným protirečeniam aj nezrozumiteľnosti, ale rastie riziko protiprávnosti vlastného konania pre adresáta práva. To zvlášť platí pri strete právnych systémov upravujúcich ten istý právny vzťah, kde neurčitosť umožňuje vyhnúť sa priamym stretom. Hlavne v Európe sa počas predchádzajúceho desaťročia mocenské spory často riešia ako spory právne. Relatívne vysoká miera neurčitosti práva to umožňuje koexistenciu bez jasného víťaza, čo prospieva aj fungovaniu politických systémov.

Jednotlivý adresát práva sa však dostáva do stavu právnej neistoty a neurčitosť práva má pre neho rôzne dôsledky podľa toho, kým je. Transnacionálna korporácia i bohatá firma pôsobiaca v jedinej krajine dokážu pomocou kvalifikovaných právnikov spraviť z neurčitosti práva i stretu právnych systémov príležitosť. Nakoľko sú právnickými a nie fyzickými osobami, tak im ani v prípade neúspechu nehrozia strata osobného majetku, alebo dokonca slobody. Na tom nič nemení ani problematická trestná zodpovednosť právnických osôb.

Majetný jednotlivec začlenený do medzinárodných kontaktov má síce výhody bohatej právnickej osoby, ale neraz sa „hrá“ aj o jeho osobný majetok a slobodu. Pre veľkú väčšinu spoločností však z neurčitosti práva ostávajú len negatíva v podobe rizík vyplývajúcich z právnej neistoty. Znamená to, že sa ľudia snažia vyhnúť problematickým právnym vzťahom a teda i riskantným príležitostiam. Rovné právo pre nerovnakých adresátov práva posilňuje ich nerovnosť.

Aj v práve sa tak objavuje napätie medzi dôsledkami neurčitosti na systémovej úrovni a pre jednotlivca. Tento má na jednej strane prospech z fungovania právneho systému, ku ktorému prispieva aj určitá miera neurčitosti práva, ale súčasne tá istá miera neurčitosti zvyšuje jeho právnu neistotu a vedie až ku stavu právnej úzkosti. Fungovaniu právneho systému prospieva viac neurčitosť ako človeku v postavení adresáta práva.

Podobne vplývajú na postavenie človeka voči právu aj ďalšie charakteristiky práva v postmodernej situácii: právny pluralizmus a cirkularita v práve. Natíska sa otázka, či ide o nové tendencie vývoja právneho systému alebo len o prenikavejšie poznanie niečoho prítomného od vekov.